

EL SANATLARININ ÖNEMİ ve KÖY HALILARIMIZ

Neriman GÖRGÜNAY

Köy el sanatları, tarımın yanında, tarıma uygun olmayan iklim koşullarında ve genellikle tarla işlerinin yapılmadığı uzun kış aylarında köy ailesinin yaptığı yan uğraşıdır.

El sanatları, ailelerin kendi yaptıkları eşyalarla kendi gereksinmelerinin bir kısmını gidererek harcamaların azalmasına, yaptıkları eşyaların bir kısmını satarak sınırlı olan gelirlerine bir ek gelir katılmasına ve evlerinde boş geçecek zamanlarının değerlendirilmesine yardım eder. Boş zamanları değerlendirme, bir insanın hoşuna giden bir işi yaparak iş hayatının monotonluktan sıyrılmasıdır.

El sanatları uğraşları, belirli bir kazancı ve işi olan, fakat iş saatlerinin dışında da bir şeyler yapıp kazanç sağlayabilecek durumda bulunan kimselerin, yeteneklerini ve bilgilerini değerlendirmelerini de sağlar. Bir memur evine döndüğü zaman, bir öğrenci okulu tatil olunca, bir ev kadını boş saatlerinde, el sanatlarından herhangi birine heves ve merak ederse, hem bu alandaki artistik hevesini doyurmuş olacak, ayrıca bir gelir sağlayacak ve hem de iş değişikliği ile ruhi dinlenmesini sağlayacaktır.

Anadolu köylerinde, kasabalarında ve şehirlerinde geçmişten gelen ve halkımızın sanat duygusu ve sezişi ile beslenen, fakat yer yer silinmeye başlayan el sanatlarımız çoktur. Bu sanatların incelenip saptanmaları, değerlendirilmeleri ve geliştirilmeleri gerek köylümüze, gerek kasaba ve şehirdeki vatandaşlarımıza ve ülkemize sayılamıyacak önemli faydalar sağlayacaktır.

El sanatları faaliyetleri, fertlere gelir ve ülkeye döviz sağlama, ham madde nin değerlendirilmesi, boş zamanların değerlendirilmesi, gizli ve hakiki işsizliğin önlenmesi, köyden şehire akının önlenmesi, halkın hayat standartının yükseltilmesi vb. faydalar sağlama bakımından çok önemlidir.

Küçük el sanatları bugün birçok devletlerde, önemle ele alınmış konulardan biridir. İsveç, Norveç, Danimarka gibi İskandinavya; İspanya, Batı Almanya, Avusturya, İtalya ve Yugoslavya gibi diğer Avrupa devletlerinde hükümetler küçük el sanatlarını geliştirmek ve değerlendirmek için tedbirler almışlardır. Örneğin; bazı örgütler kurulmuş, sanatçıların çalışma ve iş gücünü arttırmak için, el sanatları ile ilgili gruplar kooperatiflerle birleştirilmiştir. Bütün bu çabalar, tamamen ortadan kalkmış olan küçük el sanatlarını yeniden canlandırmak, kalkmak üzere olanların da korunma ve gelişmesini sağlamak amacını gütmektedir.

Özellikle, nüfusun çoğunluğunu tarımla uğraşan halkın oluşturduğu ülkelerde, küçük el sanatlarının önemle ele alınması, boş zamanların değerlendirilmesi yönünden, artık bir gerektir. Türkiye'de nüfusun % 80'ini köylü vatandaşlarımızın meydana getirdiği düşünülürse, bu konunun ülkemizde de tam anlamıyla ele alınmasının, önemli olduğu kadar, kaçınılmaz bir sorun olduğu anlaşılır. Çünkü; tarım karakteri icabı, çiftçi yılın yarısını tarımla uğraşarak, yarısını da evinde oturarak geçirir. Başka bir deyimle; köylü uzun kış aylarında evinde işsiz kalmaktadır. Vatan-

daşlarımızın, kışın faydasız geçen ve kaybolan zamanlarının yaratıcı bir kudret haline gelmesi, hem hayat standartlarının yükselmesine ve hem de ekonomik ve sosyal bünyemizin kuvvetlenmesine yardım edecektir.

Bu nedenle, köylerimizde el sanatlarının, esaslı bir şekilde ele alınmasının bir gerek olduğu anlaşılır. Bu sayede millî sanatımız söndürülmemiş olduğu gibi, köylümüze de boş zamanlarını değerlendirmek için olanak verilmiş ve yol gösterilmiş olur.

Doğu Anadolu Bölgesinde, köylü iklim karakteri icabı, yılın 3/4 ünü evinde geçirmekte, tarlaya bir «ekim» ve bir de «biçim» zamanında gitmektedir. Bunun sonucu olarak, ülkemizdeki genel işsizliğin yanısıra, zaten sert ve soğuk yayla iklimi nedeniyle, çeşitli tarıma elverişli olmayan doğu bölgesinde zorunlu bir gizli işsizlik devresi meydana gelmektedir.

Köy el sanatları ile uğraşmak, bu işsizlik devresinde halkın çalışma gücünü en verimli bir şekilde değerlendirmeye hizmet edecek bir vasıta olacaktır.

Bilindiği gibi, Doğu Anadolu bölgesinde büyük ölçüde yün üretimi vardır. Halk yün el sanatlarında eski bir kültüre sahiptir. Örneğin; bölgede bugün de halk, kaliteleri ve üretim hacmi düşmüş olmasına rağmen yer yer halı, kilim, geve, cicim, battaniye ve ehram gibi kaba yün dokumacılığı ve yün - çorap, eldiven ve başlık gibi turistik değer taşıyan örgü işleriyle uğraşır. Bütün bunlar da, yün mamüllerinin ön plânda ele alınmasının zorunlu olduğunu göstermektedir. Bu şekilde; el sanayiinin teker teker ele alınarak, dokumaların materyal, boya, desen ve kalite bakımından eski üstün seviyelerine kavuşturulmaları, modernize edilmeleri sağlanacak ve bölgede açılacak geniş iş alanları sayesinde, yurt içinde önemli bir döviz ve bölge için de bir gelir kaynağı yaratılmış olacaktır.

El sanatlarının hepsi ayrı ayrı incelenmeyi ve geliştirilmeyi gerektiren konulardır.

Tarihsel gelişimine göre; önce kilimler, sonra da halılar en ilkel barınak olan çadırdan, saraylar, köşkler ve konaklara varıncaya kadar en büyük konutlarda uzun yüzyıllar süresince örtü, yaygı ve süs eşyası olarak kullanılmıştır. Avrupa'da evlerin en değerli bir eşyası sayılan halı, Türk evinin esas eşyaları arasında yer alır ve onsuz bir Türk evi düşünülemez. Kasaba ve köylerimizde evlerin döşenmesinde halının yanında kilim de bulunur.

Teknik ve dokuma yönünden «Küçük El Sanatları» grubunda incelenen halıcılık sanatımızın yer yer silinmeye başladığı gerçektir. Bu ulusal sanatımızın yeniden canlandırılması konusunda yapılan çalışmalar da yetersizdir. Bu nedenle; ilk iş olarak halkımızın sanat duygusu ve yapıcı gücünün dinamik hale getirilmesi gerekmektedir. Ancak, bu şekilde, ulusal görgü ve geleneklerimizin özelliklerini yansıtan renk, desen ve motiflerle günümüzün zevk ve gereksinmelerini karşılayacak eski şaheserlerimizin yeniden ortaya çıkması mümkün olacaktır.

Doğu Anadolu bölgesinde halıcılık, Batı ve Orta Anadolu'da olduğu gibi standart halde değildir ve bir meslek karakteri göstermemektedir. Örneğin; Batı ve Orta Anadolu bölgesinde dokunan halılar (Gördes, Kula, Milâs, Demirci, Simav, Sivas v.b.) kalite özellikleri sabitleşmiş ve bir elde, bir merkezde toplanmış halılardır. Buralarda halıcılık örgütlenme sayesinde bir sanayi haline gelmiş ve bu sayede turizm ve ticaret alanlarında gelişmeler görülmüştür. Doğu Anadolu bölgesinde ise; Batı Anadolu halıcılığının kopya edilmesi yanısıra, halkın görenek ve geleneklere göre, ellerindeki materyale, boyaya ve tezgâha uygun şekilde çok değişik halılar dokunmaktadır. Evlerde en kaba halıların yanında, büyük bir sanat eseri olan kaliteli halıların da dokunduğu hayretle görülmüştür.

Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan halk, genellikle, dar gelirlidir. Bu nedenle, köylerde halı ve kilimler sadece ev gereksinmelerini karşılamak ve genç kızların cihazlarını tamamlamak için dokunur. Bunun için de, ilkel yer tezgâhları (yere çakılan kazıklar arasında iki yuvarlak direk üzerinde gerilmiş çözümlü iplikleri ile) ve mengenesiz dik döner tezgâhlar kullanılır. Dokunan halıların materyali, kaliteleri ve desenleri standart olmadığından, bu bölge halıcılığını karakterize etmek ve bugünkü durumunu saptamak, bunları standart sınıflar içinde toplamak çok zordur.

Son yıllarda doğunun bir çok il, ilçe ve köylerinde açılan halıcılık kursları bölge halıcılığını çok az etkileyebilmiştir. Kursların ilgi gördüğü bazı yerlerde (Kars, Erzurum ve Elâzığ köylerinde birkaç ailede) Isparta tipi bitkisel desenli kaliteli halılar dokunmuştur. Bir çok yerlerde ise, kurs sonunda herhangi bir etki ve eylemin kalmadığı görülmüştür.

Yapılan araştırmada bir çok il, ilçe ve köylerde, halı kurslarından sonra kurs öğrencilerine yarı fiyatına ve taksitle verilen tezgâhların çoğunun evlerde bir köşeye atılmış ve hatta ahırlarda bırakılmış oldukları, bir kısmının da bazı resmî kuruluşların depolarında bulunduğu görülmüştür.

Köy halıları, çok eski ulusal motiflerimizle yersel özellikleri taşıyan başlıca halılarımız ise de, bu motifler yıllardan beri hatalı kopya edilmeleri nedenleriyle eski biçimlerini ve orijinal değerlerini yitirmişlerdir. Bundan başka, köy halılarında, öz karakterlerine aykırı gelen birçok yabancı resimler de yer almıştır.

Yapılan incelemede, halılarda yün ipliklerinin boyanmasında genellikle; sentetik boya kullanıldığı, bazı köylerde doğal boyalardan da yararlanıldığı saptanmıştır. Sentetik boyalarla boyanan veya boyatırılan ipliklerde; çoğu kez iplik miktarı önceden hesaplanmadığından, gereksinme halinde; yeniden boyanan ipliklerde aynı

rengin tutturulamadığı, bu nedenle halıların renklerinin çoğunlukla dalgalı olduğu, bazan açık kırmızı ile başlanmış bir halının koyu kırmızı veya başka bir renkle tamamlandığı görülmüştür.

Gerek ipliklerin boyanmalarında ve gerekse ilkel tezgâhlara çözümlü ipliklerinin sarılması ve atıklarının geçirilmesindeki hatalara bağlı olarak dokunan halılarda; şekil ve renk kusurları meydana gelmektedir. Bütün tezgâh boyunca; çözümlü ipliklerinin gergin sarılmadığı, atkı ipliklerinin ise; dikkatsizlik sonucu gevşek veya sıkı yerleştirildiği hallerde, halı kenarları dalgalı ve çarpık olmaktadır. Halıların görünüşünü bozan bu kusurların sonradan düzeltilmesi olanaksızdır. Fakat köy halılarında asıl hata, ipliklerinin eski sabit boyalar yerine çabuk solan, göze hoş görünmeyen, sentetik boyalarla boyanmış olması ve desenlere yabancı resimlerin girmiş olmasıdır.

Bütün bunlar, köy halılarının, birçok bakımlardan düzeltilmeye muhtaç olduklarını gösterir.

Bilindiği gibi, Türkiye halıcılığını temsil eden Batı Anadolu halıları, ya eski klâsik Türk halılarının orijinal kopyaları olarak dokunmakta, ya da eski İran ve Kafkas desenli halılardan kompoze edilmektedir.

«1939 yılında New York Dünya Sergisi» nde Ticaret Bakanlığı'nın görevlisi olarak bulunan Vedat Nedim Tör, bu sergi için Sümerbank tarafından özel şekilde yaptırılan Hereke halılarının hiçbirinin satılmadığını görünce, bunun nedenini araştırmıştır. Türk pavyonuna davet edilen New York'un büyük halı ithalâtçıları, halılarımızın dokunuşunu, özellikle, ipeklili halıların inceliğini çok beğendiklerini itiraf etmişler, fakat; «Siz neden Türk halısı yapmıyorsunuz? Bir Türk pavyonundan acem taklidi halı almayız.» diye, adeta çıkmışlardır. Ertesi gün ellerinde bir takım albümlerle tekrar pavyona gelen bu halı

ithalâtçıları: «Bakın, en eski Türk halılarının renkli resimlerini getirdik. Bu halıları imal edin, yabancı motifleri taklide özenmeyin.» demişlerdir. Bu da gösteriyor ki, halıcılığımızın gelişmesindeki noksanlık, yaratıcı gücümüzün kıtlığıdır. Bunun için memleketimizde desen merkezlerinin kurulması artık bir zorunluk haline gelmiştir. Japon endüstrisi bugün dünyanın üçüncü büyük endüstrisi olabilmek şerefini kazandıysa, bunu taklitçilikten yaratıcılığa geçmiş olmasına borçludur.» (Tör, 1970).

Erzincan'da bir araştırma sırasında, kendileri ile konuştuğumuz halı âmilleri, Almanya'da satılan aynı motif ve desenli Türk ve İran halılarından, İran halılarının müşteri bulunduğunu, Türk halılarının ise, pek az satıldığını üzüntü ile belirtmişler, bunun nedenini öğrenmek istemişlerdir. Yukardaki açıklama bu sorunun cevabını vermektedir.

Bu da gösteriyor ki, öz ve ulusal sanatlarımızdan biri olan halıcılık kendi öz desenleri ve boyası ile yapılmamaktadır. Amacımız halıcılığımıza, tekrar eski değer ve kalitesini kazandırmak ve kendi öz desenlerimizi taklitçilikten uzak olarak modernize etmektir.

Halıların değeri, desen, renk ve ilmek sıklığına göre değişir.

İran'da üstün kaliteli halıların dokunmasında kök boyalarla boyanmış ipler kullanılır. Yapılan test sonunda, yapağuların kök boyalarla sentetik boyalardan daha iyi boyandığı görülmüştür (Özgirgin, 1974). İran halılarının üstün kaliteli olmasında, ipliklerin boyanmasında kök boya-ların kullanılması rol oynamaktadır.

Halının desen ve boyası yanında kullanılan materyal de önemlidir. Halıda pamuk kullanılmakla beraber, özellikle en önemli materyal yündür.

Kaliteli halı yapımı, kaliteli yünü gerektirir. Yün kalitesi birçok faktörlere dayanmaktadır. Yünün elde edildiği koyun-

lar tür, yaş, sağlık ve temizlik bakımından farklılıklar gösterir. Bütün bu özellikler benzer olsa dahi hayvanların yetiştirildikleri iklim koşulları, yükseklik, mera v.b. farklılıklar yün kalitesinde önemli rol oynar.

Koyunların türü: Dünyada mevcut bütün koyun türlerinin yapağuları halı için uygun değildir. Bugün dünyada halı yapağı elde edilen koyunlar ekonomik olarak geri kalmış ülkelerde yetiştirilmektedir.

Gönenç (1962), halıcılıkta kullanılan yapağuların dik ve diri olması gerektiğini bildirmiştir. Bu özelliklere sahip Afyon civarında Akkaraman yapağularından uzun elyafli yünlerle dokunan halıların çok iyi sonuç verdiğini ifade etmiştir.

Schertchley (1964)'in bildirdiğine göre, halı tipi yapağular primitif şartlarda yetiştirilen uzun veya yağlı kuyruklu koyun ırklarından elde edilir.

Halı endüstrisinde kullanılacak yapağuların, kaba ve üzerine konulan herhangi bir ağırlık kaldırıldığında eski haline dönmelerini sağlayan resilyansın yüksek değerde olması gerekmektedir (Ensminger, 1957, 1963, 1964).

Anadolu'da yetiştirilen primitif ırklara ait yapağular halı endüstrisi için uygundur (Öztuncay, 1975). Bugün halı dokumada doğu bölgesinde mor ve ak - karaman yünleri kullanılmaktadır.

Koyunların yaşı: Halıcılık için en kaliteli yapağı, kuzularda 8 - 14 ay arasında yapılan kırkımlarla sağlanır. Bu aylardan sonra kalite, yaş süresi ile ters orantılı olarak düşer. En kalitesiz yapağı ise, ölü koyunlardan elde edilen yapağıdır (H. Ropers, 1958).

İklim koşulları: Yüksek dağ bölgelerinde yetiştirilen kuzu ve koyunların yapağuları, ova ve şteplerde yetiştirilen kuzu ve koyunların yapağularından daha incedir.

Yünlerin diğer özellikleri : Yünün ipek gibi parlak olmasında, yıkama şekliinin önemi büyüktür. Yündeki yapağı yağı ne kadar çok temizlenirse, yün de o kadar parlak olur. Birçok yetiştiriciler yıkama işini zahmet olarak düşündüklerinden, temizleme işinde kimyasal maddeler kullanırlar. Bu kimyasal maddeler ise, yünün kalitesini bozar (H. Ropers, 1958).

Boyamada kullanılan suyun kalitesi de boyanan yünün parlaklığına etki yapar.

Hayvanın vücudunun çeşitli yerlerinden alınan yapağılar da kalite farklılıkları gösterir. En iyi kaliteli yapağı koyunun omuzundan elde edilir ve bu yapağılar en ince halıların yapımında kullanılır. Bunu kalite itibarıyla sırt ve yanlardan kırılan yapağılar izler. Bunlardan da kaba halılar dokunur. Bir çok halı ülkelerinde kırkımdan sonra yapağı kalitesine göre ayırırlar. Omuzlardan alınan yapağılar ince halılar için, geriye kalanlar kaba halılar için kullanılır. Göçebe aşiretleri böyle bir ayırım yapmadıklarından, omuz sırt ve yanlardan elde ettikleri yünleri karma yapıp kullandıklarından, dokudukları halılar orta kaliteli halılardır (H. Ropers, 1958).

Ülkemizde dokunan bütün halılarda kullanılan yün iplikleri, çeşitli oranlardaki yün, yapak ve tiftiğin harman edilmesiyle sağlanır. Bazı çevrelerde ise, maliyeti düşürmek için iplik harmanına tabak yünü ve triko artığı da karıştırılır (T.T.O.S. T.T.B).

Doğu Anadolu bölgesinde evlerde dokunan halıların iplik harmanına triko artığı karıştırıldığı görülmemiştir. Ak veya mor karaman koyunlarının yünleri kullanılır. Pamuk iplikleri ise satın alınır. Köylüler, çoğunlukla, ham madde olan yapağı kendi koyunlarından, koyunu olmayanlar ise, ürün veya para karşılığı olarak komşularından elde ederler. Yapağı yıkar, yünü tarar, eğirir ve bükürler, böylece yün ipliğini evde hazırlarlar.

Doğu Anadolu yöresinde incelenen halılar için de, sanat yönünden, dokuma ve desenleme üstünlükleri olan halılara rastlanmışsa da, bunların sayıları çok azdır.

Bulgular; Doğu Anadolu bölgesi köy evlerinde dokunan halıların «kaba halılar» olduğunu göstermektedir.

Bu da, Doğu Anadolu bölgesi köy halıcılığının gerçek anlamda düzeltilmeye gereksinli olduğunu ortaya koymaktadır.

En önde gelen ulusal sanatlarımızdan biri olan halıcılığımıza eski üstün değerinin yeniden kazandırılması ulusal bir görev olarak ele alınmalı, bu yönden gereken her türlü çaba harcanmalıdır.

Doğu Anadolu bölgesi kapsamına giren illerin köy evlerinde dokunan halıların yapılan incelemesinde; bu halıların, kişi veya aile gereksinimleri için dokunmalarına rağmen, gerekli dikkat ve titizliğin gösterilmemesi ve iyi materyalin kullanılmaması nedenleriyle, kalitelerinin düşük oldukları görülmüştür.

Eskiden şaheserler yaratan bu güzide ulusal sanatımızın bu hale düşmesi çok üzücüdür. Devletin öncülüğü ile halıcılığımızın yeniden eski yüksek tahtına kavuşturulması için, aşağıdaki hususların uygulanmasının elzem olacağı kanısındayım.

1 — İran'da olduğu gibi; Devlet halıcılığı tam anlamıyla ele alınmalı, bunun için ilgili bakanlıklarda tam örgütlü bir Genel Müdürlük kurulmalıdır.

2 — İl ve ilçelerde, gerektiğinde, köylerde halıcılık müdürlükleri ve teknisyenlikleri açılmalı, buralara teknik ve bilgili elemanlar verilmelidir.

3 — İl ve ilçelerde halıcılık okulları, büyük illerde halıcılık öğretmen ve desinatör okulları açılmalı, okulu bitirenlere iş alanları sağlanmalı ve gerektiğinde kredi ve sermaye verilmelidir.

4 — Halıcılık standart bir hale sokulmalıdır.

5 — Müzeler ve camilerdeki eski halılarla, mimari yapıtlar titizlikle incelenmeli, eski ulusal motiflerimiz toplanmalıdır. Bunların gerekenleri modernleştirilerek, kılavuz kitaplar şeklinde yayınlanmalıdır. Bu kitaplar ve konferanslarla ve diğer yayın organları ile halkımız, özellikle, köylü vatandaşlarımız teşvik edilmelidir.

6 — İyi kalite materyalin sağlanıp hazırlanması için örgütler kurulmalı, depolar ve atölyeler açılmalıdır.

7 — Gezici ve sabit halıcılık kurs öğretmenleri; usta ve iyi yetişmiş elemanlardan seçilmeli, kursu bitirip tezgâh alan kursiyerlerle ilişki kesilmemeli, çalışıp çalışmadıkları dikkatle izlenmelidir.

8 — Sentetik boyalar tamamen terk edilmeli, eskiden kullanılan doğal boyaların yeniden elde edilebilmeleri için, gereken araştırma ve çalışmalar yapılmalıdır.

9 — Dokunan halılara pazarlar sağlanmalıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- 1 — Ensminger, M. E. 1957. Animal Science (Animal agriculture series) reprinted january 1957. Illinois, U.S.A.
- 2 — Ensminger, M. E. 1963. The Stockman's Handbook (Animal Agriculture series) Published by Danville, Illinois. U.S.A.
- 3 — Ensminger, M. E. 1964. Sheep and wool Science (Animal Agriculture series) Danville Illinois. U.S.A.
- 4 — Eşberk, T., 1939. Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara. Sayı 44.
- 5 — Görgünay, N., 1975. Doğu Yöresi Halıları. Türkiye İş Bankası Kültür yayınları.
- 6 — Haack, H., (çeviren: Girişken (Görgünay), N.,) 1975. Doğu Halıları. Baylan Matbaası. Ankara.
- 7 — Öztuncay, H., 1975, Yapağuların Sınıflandırılması. Mensucat Meslek Dergisi. Sayı 1: XXVIII. İstanbul.
- 8 — Ropers, H., 1958. Les Tapis D'orient Klinkradt und Biermann, Braunschweig.
- 9 — Schertchley, A., 1964. Wool. The School of Textile Technology at the University of new South Wales. Sydney - Australia.
- 10 — T.T.O.S.O. ve T.B.B., (Türk Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği) 1959. Türkiye'de Halıcılık.
- 11 — T.T.O.S.O. ve T.B.B., 1962. Türk El Sanatları ile Hediyeelik Turistik Eşya Mevzuu ve bu kollarda gelişme imkânları.